

BolLETÍ de la
SOCiETAT
ARQUEOLòGiCA
L'IL·liANA

Revista d'Estudis Històrics

Any CXXVI Núm. 865 #67_ISSN: 0212-7458

Tercera Època_Palma_2011

Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana

HISTÒRIA

1885-1904: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*

1905-1937: *Bolletí de la Societat Arqueològica Luliana*

1938-1977: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*

Anys: 3ª Època 1978-

ISSN: 0212-7458

Dipòsit legal: PM 738 -1960

Periodicitat ANUAL

Editor: *Societat Arqueològica Lul·liana*

<http://www.arqueologicaluliana.com>

Preu de la subscripció: 45 euros

CONSELL DE REDACCIÓ

Director

Dr. Miguel José Deyá Bauzá, Universitat de les Illes Balears

Secretari

Dr. Miquel Àngel Capellà Galmés, Universitat de les Illes Balears

Vocals

Dr. Albert Hauf i Valls, Universitat de València / Dr. Flocel Sabaté i Curull, Universitat de Lleida /

Dr. Manuel Calvo Trias, Universitat de les Illes Balears / Dr. Tomàs de Montagut Estragués, Universitat

Pompeu Fabra / Dr. Xavier Torres Sans, Universitat de Girona / Dra. Maria Barceló Crespi, Universitat

de les Illes Balears / Dr. Ricard Urgell Hernández, Arxiu del Regne de Mallorca

PRESENCIA EN BASES DE DADES I REPERTORIS BIBLIOGRÀFICS

REGESTA IMPERII. Akademie der Wissenschaften und der Literatur (DE) / *Repertorio de medievalismo Hispánico*.

CSIC / Catàleg LATINDEX / Acceptada a PIO (Periodical Index Online). Quest (GB) / Incorporada a DICE (Difusión

y Calidad Editorial de las Revistas Españolas de Humanidades y Ciencias Sociales y Jurídicas) / Evaluada a RESH

(Revistas científicas Españolas de Ciencias Sociales y Humanas) / Clasificada a CIRC (Clasificación Integrada de

Revistas Científicas) / Allotjada a e-Dialnet, Universidad de La Rioja

PRESENCIA A INTERNET

Volums 1-62 (1885-2006)

<http://ibdigital.uib.cat/greenstone/cgi-bin/library.cgi>

Volums 1-18 (1885-1921)

http://prensahistorica.mcu.es/es/publicaciones/numeros_por_mes.cmd?idPublicacion=3041

Volums 63 i següents (2007-)

<http://dialnet.unirioja.es/servlet/revista?codigo=12153>

DISSENY DE LA COBERTA I L'INTERIOR

Antoni Garau

Carles Fargas

IMPRESSIÓ

Impremta BAHIA

© dels autors pels seus articles

Els articles publicats al BSAL recullen exclusivament les opinions dels seus autors.

La revista declina qualsevol responsabilitat que pogués derivar-se dels drets de propietat intel·lectual o comercial.

Societat Arqueològica Lul·liana

C/ Monti-Sion, 9

07001 Palma de Mallorca

arqueologicaluliana@gmail.com

ENSENYAT PUJOL, G.:

Jaume I. El rei que forjà una corona, Palma, 2008.

Miguel J. Deyá Bauzá

Universitat de les Illes Balears

El 2008 va esser un any prolix quant a publicacions sobre la figura de Jaume I: monografies sobre el monarca, congressos sobre el regnat, treballs sobre aspectes literaris (el *Llibre dels fets*, el llegendari que envolta el monarca) o altres qüestions diverses, com la reedició d'obres clàssiques referides al rei, indiquen l'interès i l'atenció suscitats arran del vuitè centenari del naixement del Conqueridor.

Entre els treballs de caire general, de conjunt, cal destacar la biografia que ara ressenyam. Conscient que ja hi havia a l'abast biografies molt detallades –i, en alguns casos, com el de Ferran Soldevila, publicades ja fa molts anys, tot i que amb un interès que el pas del temps no ha fet minvar–, Ensenyat ens ofereix ací una versió alhora sintètica i innovadora sobre el monarca. Sintètica perquè no s'entreté en descripcions minucioses, tanmateix ja conegudes i a vegades força reiterades, sense que disposem de nova documentació, sinó que a grans trets resumeix l'evolució del monarca, tant pel que fa als trets personals com als polítics del regnat. I innovadora perquè incorpora les revisions que s'han fet sobre molts aspectes del sobirà, especialment als últims anys, les debat i alhora també incorpora tot un seguit de propostes noves. Propostes que, amb independència del seguiment que hom en vulgui fer, sempre han d'esser ben rebudes mentre es basin, com és el cas, en el rigor i la seriositat de l'historiador que, part damunt tot, intenta acostar-se al passat amb un bon coneixement de la bibliografia i les fonts a l'abast.

L'obra s'estructura en dotze capítols, que tracten els següents aspectes: 1) Introducció, 2) Jaume I al llarg de la història, 3) El "miraculós" engendrament. La naixença, 4) La difícil infantesa i pubertat; 5) L'inici de la glòria heroica: la conquesta de Mallorca, 6) La consolidació: València, 7) Matrimonis i amistançaments, 8) La maduresa: una època no exempta de dificultats, 9) Els últims anys. La mort, 10) L'herència legislativa, institucional i cultural, 11) Un rei amb caràcter, i 12) Epíleg. El llegat polític de Jaume I. Segueix una bibliografia final en què l'autor té en compte les aportacions més recents sobre el monarca.

El llibre és escrit en un estil pensat per arribar a un públic més ampli i divers que al del món estrictament acadèmic, professional o erudit. I ho aconsegueix. Però això no li resta gens de mèrit a l'hora de presentar-lo també com un treball pertanyent a l'àmbit de l'especialització. Que la "forma" sigui més pròpia d'una obra de divulgació no implica, en aquest cas, que el llibre tengui només un caràcter divulgatiu. Perquè, com hem dit, una bona part del seu contingut es dedica a reinterpretar o sotmetre a debat aspectes que, en molts casos, es consideraven incontrovertibles, cosa que fa que sigui un llibre que l'especialista tampoc no pot negligir.

Llibre dels feits del rei En Jaume,
 FERRANDO I FRANCÉS, A.; ESCARTÍ I SORIANO, V. J.
 (ed.), València, 2010, 2, 469 p. + facsímil.

Gabriel Ensenyat Pujol

Universitat de les Illes Balears

Cal saludar amb especial satisfacció aquesta nova edició del *Llibre dels feits* per tres motius fonamentals. El primer perquè conté un pròleg i una doble presentació amb uns continguts d'alta categoria. El segon perquè es tracta d'una edició basada en un manuscrit distint del que han fet servir fins ara les edicions diguem-ne canòniques. I el tercer perquè el manuscrit té al darrere tota una trajectòria "mallorquina" que cal considerar. Per això, començarem comentant aquest últim aspecte.

Com sabem, la versió original del *Llibre dels feits* no s'ha conservat i el coneixem a través de les còpies posteriors. En sentit cronològic, la primera és la versió llatina que en va fer, esmenada i ampliada, el dominicà Pere Marsili el 1313, amb la subsegüent versió catalana (feta no sabem per qui) de la part referida a la conquesta de Mallorca. Quant al text català, el primer manuscrit de què disposam és la còpia endegada a Poblet el 1343 per Celestí Destorrents, avui a la Biblioteca Universitària de Barcelona. A partir d'aquí tenim notícies, i disposam, d'altres còpies posteriors –sobretot de l'època de Pere el Cerimoniós (1336-1387), que n'ordenà fer tot un seguit– entre les quals es troba el text ara editat. És un manuscrit copiat l'any 1380 pel copista aragonès Juan de Barbastro. La còpia es va basar en l'exemplar "oficial" existent al Palau Reial, avui perdut, per la qual cosa els curadors d'aquesta edició el consideren el més rigorós des del punt de vista textual. Aquest manuscrit, sis anys més tard, concretament el 27 de juny de 1386, ja sabem que es trobava a Mallorca, i podem deduir que almenys feia més d'un any que hi era. El que no en sabem és la destinació. Tan sols uns dibuixos de l'època poden fer pensar que el còdex era en poder dels dominics. Les marques de lectura datables a la primeria del segle XV comencen a mostrar grafies reveladores del parlar mallorquí i que el volum era acarat amb la versió mallorquina de Marsili. Els diversos escolis del segle XVI demostren que el manuscrit romaní a Mallorca i que era objecte reiterat de consulta per part d'erudits interessats en la història de l'illa. Fins al punt que diversos fulls devien estar tan deteriorats que durant aquesta centúria hom els substituï per uns altres de nous, amb una lletra gòtica librària que imita l'original però sense poder evitar que s'escolin trets de l'escriptura humanística del moment. A partir del segle XVII les anotacions escassegen, circumstància que hem d'atribuir a una minva de l'interès envers l'obra, prova de l'intens procés de transculturació que aleshores es vivia a les terres hispàniques de llengua no castellana. Les marques de lectura tornen a aparèixer al segle XIX, amb subratllats de mots arcaics, reflex de l'interès de la Renaixença i de la flamant Filologia Romànica per redescobrir la llengua i el passat medievals. Mentrestant, al segle XVIII el còdex havia passat a mans de Guillem Terrassa (1709-1778), canonge de la Seu i historiador, autor dels *Anales de la isla y Reino de Mallorca*. També desconeixem les vicissituds a través de les quals el paborde Terrassa havia arribat a posseir un text tan preuat. D'ell anà a parar a Antoni de Togores i Net (1740-1798), comte d'Aiamans. Tampoc no en coneixem les circumstàncies. Cal descartar la via testamentària

ja que, tot i que la majoria d'obres que posseïa Terrassa les deixà en herència al comte, el còdex no figura a la relació –segons la tradició familiar, perquè ja li havia regalat en vida. En qualsevol cas, el manuscrit fou propietat dels comtes durant algunes generacions. El fill del comte anterior, Josep de Togores i Sanglada (1767-1831), personatge molt culte i il·lustrat, en el doble sentit de la paraula, autor d'escrits en català, féu copiar per a la seva biblioteca la primera edició que s'havia fet al segle XVI del *Llibre dels fets* a València, basada en el manuscrit de 1343. Sabem que, al seu temps, el còdex fou consultat per Jovellanos, i més tard per erudits com Quadrado, Joaquim Maria Bover i Marià Aguiló. Fins que a principis del segle XX, cap a 1909, el bibliòfil català Isidre Bonsoms i Sicart (1849-1922) el va adquirir del comte Marià Gual de Togores (1862-1933), persona malgastadora, que primer va vendre la biblioteca familiar i després una gran part de les antigues propietats, que foren adquirides majoritàriament per Joan March. Tot i així, la biblioteca i el manuscrit encara romangueren a Mallorca durant bastants anys, ja que el bibliòfil posseïa una cel·la a la cartoixa de Valldemossa, en la qual deposità la biblioteca. Bonsoms, però, que era un català militant, al seu testament llegà una part dels seus llibres, entre els quals figurava el manuscrit que comentam, a la Biblioteca de Catalunya, tot i que la seva esposa n'era usufructuària. Quan aquesta va morir, el 1948, l'aleshores director de l'anomenada Biblioteca Central de Barcelona, Pere Bohigas, en compliment del testament, va traslladar el còdex i els altres llibres a la ciutat comtal i el va depositar a l'esmentada biblioteca.

A més d'aquest factor diguem-ne extern del manuscrit, que hem comentat amb un cert detall atès l'interès afegit que té des de Mallorca estant, cal remarcar que el còdex fins ara mai no havia estat editat, ja que totes les edicions contemporànies del *Llibre dels fets* s'han basat en el manuscrit de 1343. Per això ara ens hem de congratular de tenir a mà aquesta còpia, coneguda però només accessible per a l'estudiós a través del còdex. Com dèiem abans, l'edició va precedida d'uns estudis introductoris. En primer lloc, un pròleg de Pere Maria Orts (p. 11-22), que explica el context general del regnat de Jaume I i, en conseqüència, dels fets que narra al text crònic. I, a continuació, segueixen les monografies *El "Llibre dels fets" del rei En Jaume. La versió canònica de la crònica jaumina*, del professor Antoni Ferrando (p. 25-58), i *La recepció del "Llibre dels fets" a la Corona d'Aragó*, del professor Vicent Josep Escartí (p. 61-95). A la primera, Ferrando fa una exposició sobre la història del manuscrit i les seves vicissituds internes, a partir de les marques de lectura, i de les dues famílies textuais a través de les quals ens és conegut el *Llibre dels fets*, cosa que li permet arribar a la conclusió que encara que el manuscrit de Poblet i el que comentam són molt complementaris, el més òptim és l'últim, atesa la seva procedència directa de la Cancelleria reial. Aquesta consideració, la reforça a partir de quatre criteris: el textual, el filològic, l'institucional i el documental. Els arguments que exposa són convincents i la crítica a què sotmet el punt de vista tradicional de considerar més idoni el manuscrit de Poblet és molt respectuosa. En aquest sentit podem corroborar la lliçó correcta que ens ofereix el manuscrit ara editat en un punt que l'autor de les presents línies va sotmetre a debat fa només tres anys. A la ponència que presentàrem a les jornades sobre el tractat de Capdepera de 1231, celebrades el 2008 en aquest municipi i publicades l'any següent, ens férem ressò de la lectura estranya que presenten els manuscrits de la branca derivada del de Poblet, quan al capítol 121, en fer referència al tribut anual que havien d'entregar els musulmans de Manurqa per mantenir la independència de l'illa, parlen de "CC barques per bestiar a passar", unes naus que suposadament els menorquins havien de posar a disposició de Jaume I per al trasllat del tribut d'una illa a l'altra. Una condició que, a més,

en cap cas no apareix al tractat original, conservat a París. El manuscrit que ara comentam i els del seu grup, per contra, en lloc de “barques” parlen de “besants”, dos-cents besants que havien d’entregar cada any els tributaris menorquins. Aquesta quantia tampoc no figura al tractat però a la documentació arxivística es documenta prou bé el seu pagament, cosa que fa pensar en un acord posterior de bescanviar altres entregues del tribut per una quantitat econòmica fixa, anual. Cosa totalment coherent i que palesa que la lectura bona és la del manuscrit de 1380.

Pel que fa al tercer estudi, Escartí du a terme una anàlisi pormenoritzada del record, sempre en positiu, de Jaume I a través de la historiografia i la memorialística de tots els temps, aspecte que també amplia a l’àmbit literari. En aquest sentit, el *Llibre dels feits* ha perpetuat la imatge del rei com a símbol de la identitat col·lectiva d’un poble, al qual la seva personalitat i les seves conquestes contribuïren a donar una fesomia amb la qual hom s’ha identificat al llarg de l’esdevenidor. D’aquesta contribució resulten especialment interessants –pel caràcter innovador que tenen– les referències a la utilització de la crònica en obres literàries i un precedent que fins ara havia passat desapercbut a l’hora d’exposar els primers estudis (Villaroya, Borrull) que cap a 1800 neguen l’autoria reial de la crònica, ja que els seus arguments ja es troben en una obra anterior de fra Josep Nicolás Caveró de 1731.

Després d’aquestes tres contribucions segueix una nota dels editors (p. 101-102), la transcripció del text (p. 105-448) i l’índex dels capítols (p. 451-469). El segon volum constitueix el facsímil del manuscrit, realitzat en una autèntica edició de luxe, de manera que l’aspecte formal i de contingut de l’edició –és a dir, els estudis previs, la transcripció del manuscrit i el facsímil– es troben al mateix nivell òptim d’excel·lència.

URGELL HERNÁNDEZ, R. (dir.):

Llibre dels reis. Llibre de franqueses i privilegis del regne de Mallorca, Palma de Mallorca, 2010, 415 pp.

Marta Serrano Coll

Universitat Rovira i Virgili, Tarragona

A finales del año 2010 apareció el *Llibre dels reis. Llibre de franqueses i privilegis del regne de Mallorca* a cargo de J. J. de Olañeta editores y la Universitat de les Illes Balears. Parece ser que esta publicación forma parte de una voluntad más ambiciosa que, ya desde tiempos en los que Antoni Mut i Calafell era responsable del Arxiu del Regne de Mallorca, incluía la edición facsímil del espléndido manuscrito objeto de estudio. Conocido como *Llibre dels reis* a raíz del “redescubrimiento” de Josep M. Quadrado en 1840,¹ el *Llibre de franqueses i privilegis del regne de Mallorca*, a pesar de su relevancia conocida a nivel documental (textual e iconográfica), nunca había sido objeto de un análisis pormenorizado, carencia por fin solventada con el libro que aquí se reseña, los estudios del cual, realizados por investigadores de renombre, ofrecen una nueva visión e interpretación del códice.

Compilado por el *prebere* Romeu Despoal, quien trabajó a partir de 1334, e iluminado hacia el 1339 a manos de Joan Loert con la colaboración de otros pintores, fue promovido por los Jurados de la ciudad y reino de Mallorca, motivo que justifica que sea llamado por algunos autores *Llibre dels Jurats*, nomenclatura que quizás es más oportuna al disipar cualquier confusión de vinculación con los reyes de Mallorca como promotores.

De hecho, pese a ser la Universidad quien promovió la compilación jurídica, tanto desde el punto de vista material (es un manuscrito costoso y lujoso) como del iconográfico (el rey es el principal protagonista) parecería erróneamente vinculable a la monarquía.² Puede llamar la atención la falta de un mismo criterio entre los estudiosos que han trabajado sobre este manuscrito y que presentan sus análisis en este libro; no obstante, esta diversidad de opiniones, que se hace extensiva a otras cuestiones,³ más que desacreditar la obra, la enriquecen.

Tras un preámbulo, las disertaciones se organizan en tres partes: Estudios introductorios (con las aportaciones de Pau Cateura y Gabriel Ensenyat), Análisis del libro de los reyes (con los trabajos de Antonio Planas, Ricard Urgell y Gabriel Llompart e Isabel Escandell), y Repertorio documental y transcripciones (a manos de Antonio Planas y Ricard Urgell con la colaboración de Antoni Mut). La edición es cuidada, pero el tamaño del volumen, pienso que de envergadura excesiva, hace que sea de difícil manejo. La generosidad de sus dimensiones no ha repercutido ni en el tamaño de las fotografías que ilustran los contenidos, la mayoría en blanco y negro y de formato reducido, ni en su cantidad: se

¹ Y de los estudios que, de este autor, se derivaron, como QUADRADO, J. M.: “El Códice de los Reyes, o sea, el Rey de los Códices en el Archivo de Mallorca”, *Museo Balear*, 8, 1886.

² De acuerdo con el estudio de LLOMPART, G.; ESCANDELL, I.: “Estudi historicoartístic”..., pp. 111-141.

³ Además de la nomenclatura, destacan otras como las que atañen al supuesto secuestro de Constanza y sus hijos a instancias de Pedro el Ceremonioso, o a la propia datación del códice, por ejemplo.

hubiese agradecido poder visualizar todas las miniaturas a las que se hace referencia en el texto, sobre todo en lo que concierne al análisis histórico y artístico. Es posible que esta deficiencia derive de los cambios en el plan original que contemplaba el facsímil del manuscrito, aunque desconozco los motivos que impidieron adecuar los contenidos una vez conocidas las posibilidades de edición definitivas.

Los estudios pormenorizados se inician, dentro de la primera parte, con el trabajo de Pau Cateura destinado a ofrecer una visión sobre el tiempo de Jaime III de Mallorca, a quien no duda en calificar como “víctima de las convulsiones internacionales”.⁴ Sin desatender los asuntos exteriores, ofrece una sintética panorámica en torno a los problemas económicos, sociales y políticos (haciendo especial hincapié en las relaciones con el rey de Aragón, quien ponía en duda la legitimidad del rey de Mallorca), que explican el verdadero motivo para llevar a cabo la compilación objeto de estudio: el contexto de la guerra con Génova y la confirmación de las franquicias del reino de Mallorca por parte de Jaime III.

Una vez contextualizado el código en su momento histórico concreto, es Gabriel Ensenyat quien se encarga de enmarcarlo en el terreno de la cultura escrita, reanimada durante el reinado de Jaime III, no en vano tildado por Muntaner como *la pus sàvia creatura dels seus dies*.⁵ Además de evidenciar el florecimiento cultural en la corte y su contraste con la actividad de los conventos mallorquines, dedica parte de su trabajo a la actividad literaria individual, como la realizada por Pere Marsili, Berenguer d’Anoia o la atribuida a Violante de Vilaragut, primero amante y después tercera esposa del rey una vez enviudado de Constanza de Aragón. No se olvida de ofrecer unas pinceladas sobre el pensamiento de la época, enmarcado por la polémica sobre el poder temporal del papado y, evidentemente, sobre Ramón Llull, a quien dedica un epígrafe donde confirma la tesis de Caseras⁶ sobre la inexistencia de un movimiento lulista en Mallorca durante el siglo XIV.

Cierra su clarividente panorama una reflexión sobre el papel de los judíos, a quienes la extorsión económica no impidió su florecimiento literato y científico: Vidal Abraham y Cresques Abraham son una muestra del alto nivel cultural que alcanzó esta comunidad.

La segunda parte arranca con el estudio historicojurídico llevado a cabo por Antonio Planas. Además de poner de manifiesto los objetivos de los Jurados a la hora de encargar la compilación y la consiguiente selección de privilegios que comportaba, se adentra en la cuestión referente a 1341 como fecha de finalización de redacción y los problemas que suscita. El análisis interno del código le lleva a afirmar que las dos partes de las que consta, con distracciones o discapacidad de criterio entre los redactores, no obedecen a un mismo plan, aunque la versión catalana fue copiada simultáneamente a la latina. Después de centrarse en Romeu des Poal,⁷ a quien la historiografía ha reconocido como máximo protagonista (aunque el autor advierte que debieron de ser juristas experimentados y de confianza quienes realizaron la tarea de selección), entra de lleno en el contenido de la

4 CATEURA, P.: “Jaume III de Mallorca i el seu temps”..., p. 22.

5 ENSENYAT, G.: “La cultura escrita al regne de Mallorca en temps de la redacció del *Llibre dels reis*”..., p. 31.

6 CASERAS, J.: “En torno al primer siglo del lulismo”, *Estudios Lulianos*, VII, 1964, pp. 83-90. No obstante, Ensenyat considera que esta cuestión todavía no se ha estudiado a fondo.

7 Identificado por LLOMPART, G., “El cal·lígraf Romeu des Poal i l’avalot del call de Mallorca de 1340”, *Segell*, 1, 2005, p. 29-42.

recopilación de las franquicias, concepto al que dedica un aclarador apartado, y que agrupa según su naturaleza: los privilegios reales, las disposiciones de señores y magnates, las bulas pontificias, los privilegios otorgados por monarcas extranjeros, los actos jurídicos y las disposiciones de los Jurados o síndicos de Mallorca, las actas de particulares en favor de los Jurados, y los Usatges de Barcelona, de importancia capital en el ordenamiento jurídico mallorquín. Concluye su exploración preguntándose sobre el uso del suntuoso código, que debió de utilizarse en los actos de juramento de los oficiales de la Universidad según consta en la consuetud de 1444.

Sigue el discurso el estudio archivístico y codicológico de Ricard Urgell, quien no titubea en afirmar que este código ha sufrido, tras el redescubrimiento de Quadrado, un proceso de mitificación en detrimento de otras compilaciones de derecho privilegiado mallorquín con un valor jurídico similar o, incluso, más importante. Justificada su afirmación (denuncia, en realidad), inicia un recorrido por las diferentes compilaciones de franquicias y privilegios que arrancan, entre 1288-1290, con los *Privilegia indulta regno Maioricarum per reges Aragonum* que, redactados en catalán⁸ y con documentos de Jaime I, Jaime II y Alfonso III, influyeron en los códigos posteriores. La restitución del reino de Mallorca con Jaime II en 1295 inicia el segundo epígrafe destinado al *primer y segundo* libro de franquicias, el primero de los cuales, hoy perdido, manifiesta el uso político del adjetivo al silenciar la existencia de los citados *Privilegia* de tiempos del dominio de los reyes de Aragón sobre el reino de Mallorca.

Advertidas las similitudes y diferencias entre todas las compilaciones, el estudio aborda el *Llibre dels reis* desde un sugerente punto de vista simbólico y en relación con el hecho de que su redacción se llevase a cabo en un clima de relaciones tensas y frías entre la monarquía y los Jurados de la Universidad,⁹ cuestión que explica algunas circunstancias que, argumentadas convenientemente, afectaron al proceso de compilación, a la ubicación de los elementos pictóricos y ornamentales, al orden y a la extensión en la copia de algunos manuscritos, y a la propia datación, que Urgell no descarta que llegase a fechas cercanas a 1343. Remata su discurso, que concluye con una ficha archivística y codicológica,¹⁰ con un acercamiento al *Llibre de franqueses i privilegis de Jaume III*,¹¹ ejemplar que puede contraponerse al de los Jurados y Despoal y que manifiesta la necesidad de fortalecimiento de la monarquía mallorquina ante la hostilidad de Pedro IV, pues la normativa se convertía en símbolo propio de identidad de la monarquía insular ante el rey de Aragón y en distintivo del desarrollo alcanzado por la corte de Jaime III y su administración.

8 Este hecho remarcable ya lo puso de manifiesto en MASSOT RAMIS D'AYREFLOR, M. J.; MUT I CALAFELL A.; URGELL, R.: "La llengua catalana a la documentació del segle XIII de l'Arxiu del Regne de Mallorca", *IV Congrés el nostre patrimoni cultural: el català patrimoni de Mallorca*, Palma, 1997, pp. 129-140.

9 Cuestión ya advertida, como ya indica el autor, en CATEURA, P.: *La trentena esgarriadora*, Palma, 2000, pp. 55 y sig.

10 Que contempla el área de identificación, el área de contexto, el área de contenido y estructura, la lengua de escritura, pintura y ornamentación, el área de condiciones de acceso y uso, y el área de documentación relacionada, donde se incluye un sucinto repertorio bibliográfico. Añade unas tablas donde compara los contenidos de los libros de franquicias que cita en el texto (*Llibre primer de franqueses*, *Llibre segon de franqueses*, *Llibre dels reis* y *Llibre de franqueses i privilegis de Jaume III*).

11 Arxiu de la Corona d'Aragó, Manuscrits, Casa Reial, núm. 8. El autor explica que este trabajo lo toma como punto de partida de un trabajo que debería ser más extenso.

El último trabajo de esta segunda parte es el llevado a cabo por Gabriel Llompart e Isabel Escandell destinado al estudio histórico y artístico del códice, la iconografía del cual evidencia su valor icónico, simbólico y ritual. Además de presentar al autor material del manuscrito, incidiendo en su trayectoria personal y profesional (incluyendo su familiaridad con pintores como Joan Loert, uno de los candidatos de la autoría de las miniaturas), contextualizan el libro dentro del panorama de la pintura mallorquina surgida entre 1300 y 1350 teniendo en cuenta tanto las evidencias textuales como materiales.

De sus aportaciones en este terreno¹² destaca la hipótesis que menciona la posibilidad de la creación de una sociedad para ilustrar el manuscrito entre dos de los más importantes pintores del momento con taller propio, Joan Loert y Martí Mayol, junto con Arnau Boas, emparentado con el primero, sociedad que se disolvió en 1340, fecha que coincide con la finalización del códice. No se olvidan de analizar formalmente la obra, que también comparan con el aludido *Llibre de franqueses i privilegis de Jaume III* (mucho menos rico y costosos que el *Llibre dels Jurats*, hecho que intentan explicar a través de distintas hipótesis) y de plantear la ejecución material de la autoría, la problemática personalidad artística del cual intentan esclarecer trabajando sobre la obra que se le atribuye (como es el caso de las *Lleis palatines*, manuscrito con el que hacen minuciosas comparativas) y la existente bibliografía.

A nivel estilístico señalan su homogeneidad pese a las diferentes destrezas de sus participantes, que intentan distinguir entre un repertorio iconográfico que, por su unidad excepto en los últimos cuadernillos, parece fruto de una planificación inicial y un trabajo continuado. En cuanto a la iconografía de las espléndidas miniaturas (frontispicios, viñetas e iniciales¹³) destacan la majestad regia que emanan, la captación de la dimensión divina de la monarquía, algunos aspectos sobre la indumentaria, la escenografía de sus protagonistas, su identificación, y la acción que desarrollan, aportando nuevos matices y buscando los modelos iconográficos en los que pudo basarse el autor de las iluminaciones.

La tercera parte del libro es la destinada al repertorio documental, realizado por Antonio Planas y Ricard Urgell, y a las transcripciones, la parte latina llevada a cabo por Antonio Planas y la catalana por Ricard Urgell (aunque en las dos también participó Antoni Mut, director jubilado del Arxiu del Regne de Mallorca). De gran extensión, pues comprende casi dos tercios de todo el volumen, se acompañan de reclamos de final de cuaderno, de constataciones de notas marginales y también de correcciones, lo que demuestra la meticulosidad con la que los autores han llevado a cabo este ingente trabajo, que se configura como la primera transcripción crítica y depurada de los privilegios contenidos en el *Llibre dels Reis* o *Llibre dels Jurats*.

El Llibre dels reis. Llibre de franqueses i privilegis del regne de Mallorca es, pues, una puesta al día de este códice de importancia capital a nivel iconográfico y jurídico que, pese a su originalidad, no había sido objeto del merecido estudio pormenorizado; de hecho, la falta de trabajos monográficos y, por tanto, la necesidad de la publicación de un libro como el que ahora se reseña se pone de manifiesto en el repertorio bibliográfico

¹² Algunas de las cuales derivan de trabajos previos de estos autores, convenientemente citados en las abundantes notas que acompañan su estudio.

¹³ Aunque no se olvidan de destacar las *dròleries*, no muy abundantes ni variadas.

que, a pesar de no ser exhaustivo,¹⁴ se ofrece en el estudio archivístico y codicológico. Los discursos históricos, codicológicos y artísticos que integran este volumen suponen un acercamiento íntegro al manuscrito que ha comportado conclusiones de envergadura.

A nivel jurídico, al margen de las acomodaciones cronológicas, pasa de considerarse el origen de un conjunto de códices similares conservados en el Arxiu del Regne de Mallorca a concebirse como la culminación de una serie de intentos compiladores anteriores. Igualmente, el análisis detallado de los privilegios incluidos en el libro y de las disposiciones excluidas ha permitido comprender cuales fueron los criterios de los redactores y, en definitiva, la finalidad última de la obra, realizada con una suntuosidad material nada habitual.

A nivel artístico se ha resaltado, matizado y puntualizado, su valor y su significación simbólica a manos de los Jurados y de la Universidad, al tiempo que se ha examinado el elaborado y profuso programa pictórico, organizado con una clara jerarquía visual y en relación con la disposición de los apartados textuales. Se ha avanzado en el conocimiento de la personalidad de Joan Loert como principal iluminador ofreciendo evidencias documentales que verifican su relación con el compilador, Romeu des Poal, y con otros artífices que pudieron intervenir en la decoración del manuscrito.

La nueva lectura iconográfica de los retratos reales, con una interpretación menos personalista en el caso de los frontispicios, se ve enriquecida con la búsqueda de los modelos iconográficos que pudieron servir de inspiración, lo que ha permitido discernir los que son originales de los preexistentes y, por tanto, fruto de la memoria visual de los miniaturistas.

El Llibre dels reis. Llibre de franqueses i privilegis del regne de Mallorca se configura como la obra de referencia actualizada de este magnífico códice (considerado como uno de los más preciosos del que fue reino privativo insular) al proporcionar sus páginas estudios pormenorizados y actualizados con el propósito de hacerse entendedores a un público amplio. Esta capacidad divulgativa no resta ni un ápice de erudición: la miscelánea de hipótesis que obsequian sus estudios ofrece una visión poliédrica que permite entender el manuscrito dentro de su complejo entorno histórico, jurídico y artístico.

14 Pues faltan otros trabajos que, de carácter histórico y artístico, también han tenido en cuenta este manuscrito, como por ejemplo, FOCILLON, H.: *La peinture catalane à la fin du Moyen Age, Conférences donades a la Sorbonna*, Paris, 1931; DE AZCÁRATE, J. M.: *Arte gótico en España*, Manuales de arte Cátedra, Madrid, 1990; MUT CALAFELL, A.: "Llibre de franqueses i privilegis del regne de Mallorca", en VVAA, *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, VII, Palma, 1991, pp. 343-347; SÁNCHEZ MARIANA, M., "El libro en la Baja Edad Media. Corona de Aragón y Navarra", en ESCOLAR, H. (Dir.): *Historia ilustrada del libro español. Los manuscritos*, Madrid, 1993, pp. 223-274; YARZA LUACES, J.: "La pintura española medieval. El mundo gótico", en PÉREZ SÁNCHEZ, A. E. (Dir.): *La pintura española*, I, Milán, 1995; ALCOY I PEDRÓS, R.: "Un Decretum Gratiani vaticà i la pintura catalanobaleare a l'entorn del 1300", en VVAA, *Miscel·lania en homenatge a Juan Ainaud de Lasarte*, I, Barcelona, 1998; ALCOY I PEDRÓS, R.: "La il·lustració de manuscrits a Catalunya", en *Art de Catalunya. Ars Cataloniae. Arts del llibre, manuscrits, gravats, cartells*, 10, Barcelona, 2000; URGELL, R.: "Llibre de franqueses i privilegis del regne de Mallorca", en BANGO TORVISO, I. G. (dir.): *Maravillas de la España Medieval. Tesoro sagrado y monarquía*, I. *Estudios y Catálogo*, León, 18 de diciembre de 2000 al 28 de febrero de 2001, León, 2000, pp. 128-129; SERRANO COLL, M.: *Jaime I el Conquistador. Imágenes medievales de un reinado*, Zaragoza, 2008; SERRANO COLL, M.: "El códice AGN B2 y la iconografía de coronaciones y exequias regias en el arte bajomedieval", en *Ceremonial de la Coronación, Unción y Exequias de los reyes de Inglaterra (AGN. Códices y Cartularios, B. 2)*, Pamplona, 2008, pp. 145-175, entre otros. Algunas de ellas se encuentran reseñadas en las notas a pie de página del estudio de Gabriel Llopart e Isabel Escandell.

Las contextualizaciones similares y la falta de unidad o discordancia de opiniones en ciertas cuestiones por parte de los estudiosos, alusivas a nomenclatura, dataciones o interpretaciones, lejos de ensombrecer la obra, de gran coherencia interna,¹⁵ la enriquece con nuevas perspectivas y ópticas que invitan al razonamiento; parece como si *El Llibre dels reis. Llibre de franqueses i privilegis del regne de Mallorca* se hubiese concebido para invitar, a todo aquel interesado en sumergirse en el conocimiento de este magnífico cartulario, no sólo a aprender y saber, sino también a reflexionar acerca de las diversas hipótesis y conclusiones que proporcionan sus sugerentes páginas.

15 Subrayada por la organización de los discursos y también por las diversas menciones y referencias que se hacen los autores entre ellos en sus disertaciones.

SASTRE MOLL, J.:

L'exportació de sal i pega des de les Pitiüses (1311-1343): un llibre de rendes del Procurador Reial d'Eivissa (1326-1327), Eivissa, 2011, 178 p.

Antoni Ortega Villoslada

UNED Illes Balears

El doctor Jaume Sastre ens presenta una obra fruit d'una d'aquestes troballes que els que ens dedicam a la investigació tenim la sort de gaudir en ocasions, i que li va suposar l'any 2007 el premi Vuit d'Agost.

Professor de la UIB, ha treballat preferentment qüestions econòmiques lligades a l'edificació dels principals temples mallorquins i la comptabilitat associada que ens mostren els denominats *Llibres de fàbrica*. Dins d'aquest àmbit, els pocs volums de *Rebudes e Despeses* de la Procuració d'Eivissa li han permès donar-mos una acurada visió de l'activitat econòmica, tot tenint en compte els esdeveniments polítics.

La conquesta de l'illa i la seva repoblació planteja un problema inicial: l'origen dels nous habitants. Davant la tradicional creença que situa l'Empordà com a regió d'on varen arribar els primers pobladors, Santamària va saber veure la gran quantitat de llinatges aragonesos, provençals, castellans i fins i tot portuguesos, de l'àmbit de l'infant Pere de Portugal i posteriors, com el cas de Bernat de Portugal, que al segle XIV compra les cases de Guillem Aranyó. Sabem que en 1258 són nombrosos els genovesos i que en 1282 demanen oficialment la creació de cònsol i alfòndec, i, motiu d'aquest llibre, l'autorització per estibar sal. Voluntat que es tradueix en l'exempció del pagament de la lleuda als liguers i venecians.

Eivissencs i formenterencs havien obtingut de Jaume I el 1260 el control del dret d'extracció de sal, obrint l'illa, sota l'empar de la bulla de 1241 negociada pel propi infant Pere de Portugal, qui, amb Guillem de Montgrí i Nuño Sanz, varen conquerir i es varen repartir la Pitiüsa major. Mort Nuño Sanz, els seus bens passen al futur Jaume II de Mallorca, mentre que els de Pere de Portugal es reincorporen al patrimoni de Jaume I. Guillem de Montgrí i l'infant Jaume faran donació en 1261 de les salines al Comú d'Eivissa. Finalment, en 1267 es decreta la lliure comercialització de la sal.

L'organigrama de la institució que controla la sal exportada a principis del XIV és simple: quatre prohoms, renovats anualment, dels quals un recapta els drets i els altres són albetriadors que reparteixen i gestionen els stanys, repartint les astes o parcel·les entre cavallers, prohoms d'Eivissa i *dones que tenien casa*. Extreta la sal i valorada pels tres albetriadors, es transportava fins al carregador, on es tornava a taxar i mesurar abans d'embarcar-la.

Ens fa el doctor Sastre un estudi acurat de les rendes reials. Les Rebudes preveuen vuit fonts d'ingressos: Dret de la sal, exportació de fusta, pega i orxella, Censals de la Vila, Dret de *sarrahins*, Lluïisme, Justícies de les corts, Censals dels molins de Santa Eulàlia i lloguer de l'alberg del rei; mentre que les despeses es redueixen als salaris dels oficials reials, eclesiàstics i domers; obres i armament de vaixells per a la defensa de l'illa mitjançant el

Pariatge. El treball que ens presenta conclou que els ingressos anuals de la Corona, que es mouen entre 500 i 700 lliures, a descomptar entre 250 i 350 dels salaris dels oficials. Formentera limita els ingressos al forment, ordi, bestiar, fusta, orxella i pega.

És precisament la pega el producte, amb un comerç tan actiu com la sal, que ens situa dins l'àmbit atlàntic. Matèria primera per a la construcció i manteniment d'embarcacions, la seva demanda per part de les ciutats costaneres per calafatejar embarcacions va promoure un intens comerç caracteritzat pel control que exerceix la procuració reial sobre el producte mitjançant l'atorgament de llicència només a cavallers i grans mercaders, com es el cas del lloctinent eivissenc Berenguer Desbach, els mercaders Pere Vidal i Miquel Puigcalvell o el donzell Frances Davi que va exportar 510 esportes, part de les quals va acabar a l'alfòndec de Lisboa, com les 60 que Bartomeu Duràn s'emportà amb la coca del patró lisboeta Mateus Peris l'any 1336.

Una altra qüestió es refereix als vaixells. La comercialització de la sal passa pel seu transport i és aquí on trobam novament referències al gran comerç internacional. L'uíxer *Sant Cristòfol* pertany a la Corona i es dedica a bastir la indústria naval mallorquina important fusta en brut i peces manufacturades des de diversos ports mediterranis. Sal i pega cobreixen part de la càrrega venuda anualment a Cotlliure, Saona o Gènova. Veim, així mateix, com amb la guerra de Gènova el mercat es redirigeix cap a Venècia, senyoria d'on arriben principalment tarides que estiben unes càrregues mitjanes de 350 modins. A Berberia arriben els lenys d'orla i els de càrrega, és a dir, el de major arqueix, concebuts per a la navegació d'altura.

Les coques són presents al llarg del llibre. Coneixem la seva importància dins la primera meitat del segle XIV, especialment les conegudes *coces baioneses*. N'hi havia de fins a tres cubertes i 480 modins, patronejades, entre d'altres, per Bernat Aselm o Bonanat Sans. Si el primer era per l'agost de 1329 al port de Anfa estibant blat per dur-lo a Cotlliure, el segon ja navegava el 1314, via Ceuta, a Arcila.

Això ens porta a una altre qüestió com és la presència o no de mercaders musulmans a les Balears. Cal fer un buidatge acurat del conjunt de registres per abordar aquest tema. El doctor Sastre ens mostra l'arribada de la coca del sarraí Benarí. Així com l'estada de nombrosos mercaders musulmans procedents del nord d'Àfrica i la presència d'un petit nucli de població a Eivissa. Estudi que caldria ampliar a Mallorca.

Per anar finalitzant, un dels aspectes menys estudiats de l'època medieval és el paper de les dones dins l'intercanvi mercant. Estudiant el lluïisme, el doctor Sastre ens dona a conèixer el paper de dues *Elisendas*, una vídua de Pons Mauri, i l'altra muller de Guillem Villafrazer; així com Berenguer d'Oriola i sa muller. Totes lligades a la indústria naval complementària.

Per tot això i altres aspectes que s'inclouen en aquest llibre, ens trobam davant d'una obra indispensable per al coneixement de la realitat eivissenca de la primera meitat del segle XIV.

PLANAS ROSSELLÓ, A.; RAMIS BARCELÓ, R.:
*La Facultad de leyes y cánones de la Universidad
 Luliana y Literaria de Mallorca*, Madrid, 2011, 186 p.

Albert Cassanyes Roig

Universitat de les Illes Balears

L'aparició d'aquesta obra constitueix una de les fites en el marc dels estudis sobre la Universitat Literària i Lul·liana de Mallorca, la principal institució acadèmica de l'illa entre finals del segle XVII i principis del XIX. Els professors del Departament de Dret Públic de la UIB, el Dr. Antonio Planas Rosselló i el Dr. Rafael Ramis Barceló, recorren l'evolució dels estudis de Cànon i Lleis oferts per la Universitat Literària durant els seus anys d'existència. Però encara van més allà, i presenten, si bé de forma més breu, els seus antecedents ja a l'Estudi General Lul·lià, així com la seva posterior presència en les institucions educatives que substituïren la Universitat Literària.

L'ingent tasca de recerca duta a terme pels autors es plasma en cinc capítols, que recorren, cal tornar a dir, els precedents, els estudis jurídics a la Universitat Literària, i el seu desenvolupament després de la seva supressió. Alguns dels capítols són, com indiquen els autors a la introducció de l'obra, modificacions i ampliacions d'articles publicats prèviament, mentre d'altres són de nova creació. En ambdós casos, un ric aparell crític acompanya tot el text, amb referències tant a fonts primàries com secundàries.

El primer capítol es centra en els precedents de la Universitat Literària, això és l'Estudi General Lul·lià. Aquesta primera institució, creada per Ferran II el 1483, no comptava, inicialment, amb uns estudis de Lleis com els que tindria la Universitat Literària, de tal manera que els aspirants a la professió jurídica havien de desplaçar-se a altres centres continentals. L'intent per aconseguir la creació d'uns estudis jurídics a Mallorca va ser una constant del Gran i General Consell des del 1500, si bé no es varen obtenir, de forma parcial, fins el 1626 (si no es té en compte el fallit intent dels anys 1512-1513). En qualsevol cas, abans de l'erecció de la Universitat Literària, la presència d'estudiants de Lleis mallorquins en universitats peninsulars i, sobretot, italianes, va ser molt freqüent, i, tal i com indiquen els autors, molt beneficiosa per a la literatura jurídica de l'illa, a causa del contacte amb les innovacions del moviment humanista.

El segon capítol presenta acuradament els diferents plans d'estudi que es varen seguir a la Universitat Literària des de la seva creació el 1692 fins a la seva supressió en el segle XIX. La universitat mallorquina es va caracteritzar pel seu immobilisme en aquest àmbit, mantenint de fet el seu pla d'estudis original, aquell ordenat a les *Constitucions* aprovades per Carles II el 1697, fins a les primeres dècades del segle XIX. La causa principal d'aquesta nul·la innovació va ser, bàsicament, els escassos recursos econòmics, que no permeteren a la Universitat Literària ampliar el nombre de catedràtics per adaptar-se a les noves directrius. Revesteix especial interès la relació de la Universitat Literària amb la matèria de "*Derecho Patrio*" que el reformista Carles III volgué instaurar a les diferents universitats espanyoles. La universitat mallorquina defensà, en tot moment, que el seu vertader dret propi era el Dret Romà, i, per tant, es va resistir a la implantació d'aquella disciplina.

El tercer capítol, per la seva banda, fa referència a l'evolució del claustre de la Facultat de Cànon i Lleis. Després de revisar la legislació al respecte, bàsicament les *Constitucions*, presenta els diferents integrants del claustre, *catedràtics* i *colegiats*, per ordre cronològic. A continuació, es repassa la normativa referent a les oposicions i quin va ser el seu compliment a la Universitat Literària. Com s'evidencia en el text, les oposicions no es varen caracteritzar mai per la seva adequació a la normativa, sinó, més aviat, per la seva subjecció a influències i contactes, i a les rivalitats entre faccions polítiques i ideològiques. Finalment, un quadre resumeix de forma gràfica la successió de *catedràtics* de la Facultat de Cànon i Lleis.

El capítol quart aborda els graus que es conferiren per la Universitat Literària, fent referència tant als exàmens de graduació de batxillers, llicenciats i doctors, com a les agregacions. Per a una universitat sense recursos com era la Universitat Literària de Mallorca, la concessió de graus era una de les principals fonts d'ingressos, al mateix temps que era una de les poques formes que tenien els *catedràtics* de cobrar. Per tant, el nombre de graduacions a la Universitat Literària va ser molt elevat, doncs es preferia la quantitat de graduats a la qualitat dels estudis. A tot això cal sumar-hi la fama, que va provocar l'arribada d'estudiants peninsulars que no aconseguien graduar-se a les seves universitats d'origen. Tot plegat suposaria que la Societat Econòmica Mallorquina d'Amics del País, el Col·legi d'Advocats i les universitats espanyoles es queixessin al monarca d'aquesta proliferació de graus.

El darrer capítol repassa els estudis jurídics després de la supressió de la Universitat Literària el 1830, sobretot a l'Institut Balear, inaugurat el 1836 a iniciativa de la Societat Econòmica Mallorquina d'Amics del País. Quatre anys més tard, la regència d'Espartero restituiria la Universitat Literària, recobrant els estudis de Cànon i Lleis, però el 1842, la institució tornaria a ser clausurada, i aquesta vegada de manera definitiva. De nou, per tant, els estudiants mallorquins que aspirassin a cursar estudis jurídics haurien de desplaçar-se a la península, amb les despeses econòmiques que això suposava. No seria fins el 1972 quan es recuperarien els estudis de Dret, primer com a extensió de la Universitat Autònoma de Barcelona i, finalment, dins el marc de la Universitat de les Illes Balears.

Per acabar, els autors han inclòs, a mode d'annex, un estudi prosopogràfic dels diferents *catedràtics* de la Facultat de Cànon i Lleis de la Universitat Literària. Es tracta d'un annex especialment interessant, amb la disposició alfabètica dels *catedràtics*, i que constitueix un dels elements més lloables de l'obra.

Per altra banda, cal felicitar els autors per no haver caigut en l'aïllament del que va fer gala la Universitat Literària. Planas Rosselló i Ramis Barceló, tot i centrar-se en la universitat mallorquina, no han oblidat la seva relació amb altres universitats peninsulars i europees, especialment d'Itàlia. La bibliografia, amb obres referents a les institucions acadèmiques espanyoles i italianes, és un exemple d'aquesta visió oberta i europea aconseguida pels autors.

Aquesta obra, en conclusió, constitueix la major monografia sobre la Facultat de Cànon i Lleis que ha estat publicada. Es suma, d'aquesta manera, als estudis monogràfics sobre facultats concretes, que ja varen ser iniciats per la tesi doctoral de Bestard Nadal sobre la Facultat de Medicina. Ve a omplir, per tant, una llacuna en la història de la Universitat Literària i Lul·liana de Mallorca, en la història de l'educació i la història del dret a la nostra illa. I aquest és un fet del que sempre ens hem de congratular.

CORTÉS VERDAGUER, J. M. J.:
La prevención sanitaria en Mallorca durante el siglo XVIII
 (1718-1803), Madrid, 2011.

Miguel J. Deyá Bauzá

Universitat de les Illes Balears

Uno empieza a estar acostumbrado a libros de Historia firmados por supuestos altos jerarcas de los cuerpos docentes universitarios que -en el mejor de los casos- no aportan nada nuevo, o a la creciente afición de algunos de esos en otro tiempo prometedores e incluso serios investigadores por el libro comercial. En otros casos, más sangrantes aún, la petulancia lleva a publicar libros cuyo pecado no es defender tesis acientíficas, sino que están en un estadio de primera e inmadura hipótesis. Por no hablar de aquéllos que se aprovechan del material de un autor/a ya difunto/a para apropiarse de su trabajo. Ejemplos de lo que se acaba de decir pueden encontrarse en las novedades editoriales que sobre temas de historia se han publicado en los últimos años en Mallorca. Sí, cada vez se nos hace más difícil encontrar un trabajo donde puedan detectarse los requisitos mínimamente exigibles a un historiador: concreción en el tema, claras hipótesis de trabajo, manejo y conocimiento de la bibliografía correspondiente, análisis personal de la documentación, citas al colega... Con raras excepciones no corren buenos tiempos para los lectores de libros sobre la Mallorca del Antiguo Régimen.

Junto a los trabajos del Dr. Antonio Planas, el libro de Cortés Verdaguer es una de esas raras excepciones de un 2011 más bien pobre en esta línea de investigación. Lo que en las últimas obras de algunos supuestos maestros en el estudio del Antiguo Régimen mallorquín es oropel, en la obra de Cortés Verdaguer se encuentra en forma de trabajo sistemático, perfecta contextualización histórica, bibliográfica y documental del tema y análisis riguroso. No en balde el libro constituyó la tesis doctoral del autor, redactada de la mano del que sin duda es ya un referente en la historia de la Historia Moderna Española, el Dr. Carlos Martínez Shaw. A la obra no le sobra nada, al autor sólo la humildad excesiva con que nos presenta su trabajo. Un trabajo que, desgraciadamente, ha pasado un tanto desapercibido. De hecho no dejaba de ser extraño que no existiera aún un estudio monográfico sobre la sanidad marítima en Mallorca, dejando a un lado los estudios de Antonio Contreras sobre la legislación contra la peste en la Mallorca bajomedieval o, para el caso menorquín, de Gonzalo López Nadal sobre la creación del Lazareto de Mahón en época de Carlos III. Si nos alejamos del plano exclusivamente balear las aportaciones de Eloy Martín Corrales ligando sanidad marítima y comercio o del propio Gonzalo López Nadal para el conjunto de la España mediterránea exigían ya un trabajo monográfico sobre la sanidad marítima en Mallorca, singularmente por lo que al siglo XVIII se refiere.

Como docente durante años sobre el siglo XVIII siempre planteaba a mis alumnos dos cuestiones sobre las que existe amplio debate historiográfico sin que por ahora se haya encontrado una respuesta definitiva. Una de ellas es la relativa al final de la peste en Europa, ¿por qué en el siglo XVIII y no antes o después? ¿por qué desaparece del viejo continente y, por contra, sigue siendo endémica en Oriente? La segunda cuestión está más

ligada al ámbito español: ¿influyeron las medidas tomadas por los Borbones en cuanto a reorganización de la administración y de la marina en que la peste de Marsella, el último gran episodio pestífero que conoce Europa Occidental, no llegase a España y, más en concreto, a las Baleares?

Cortés, obviamente, no responde a la primera pregunta –tampoco era esa su intención– y sólo muy tangencialmente a la segunda. En cambio, si su intención era realizar una fotografía fiel de la evolución de la prevención sanitaria en la Mallorca del setecientos desde el punto de vista marítimo, el objetivo se ha cumplido con creces a pesar de la dificultad del tema. Una dificultad derivada en parte del hecho de que la cuestión debe abordarse, como mínimo, desde un triple punto de vista: el puramente sanitario, el institucional y el comercial. Y así es en un libro donde confluyen de forma armoniosa la historia de la sanidad, de las instituciones y la del comercio, aunque a lo largo de sus páginas se observa una clara hegemonía del segundo de esos aspectos sobre el resto.

La estructura de la obra es fiel reflejo de la clara delimitación del objeto de estudio del Dr. Cortés. Tras una introducción en cuyas primeras diez páginas el autor ya nos contextualiza perfectamente el tema en su ámbito europeo y en el setecientos, se procede a un análisis de las fuentes si se quiere un tanto clásico pero conciso y, sobre todo, útil para que, aquél que no la tenga por experiencia investigadora propia, se haga una idea del tipo de documentación que el autor ha tomado en cuenta. El capítulo tercero, uno de los más claros y mejor sistematizados, se consagra a los aspectos institucionales demostrando cómo, a pesar de la Nueva Planta de Gobierno, en lo referente a sanidad marítima las continuidades priman sobre las rupturas. De hecho hasta 1756 no se modificó el entramado institucional heredado de la época foral. Una prueba más de que debemos abordar el famoso decreto y el sistema borbónico sin apriorismos y de que, como nos indicara hace años Álvaro Santamaría, por debajo de las novedades que sin duda supuso la Nueva Planta, se mantuvieron también instituciones y, sobre todo, maneras de ejercer el poder y de funcionar que poco diferían de momentos anteriores. Completando esta visión, es sumamente innovador y, a nuestro juicio acertado, presentar la sustitución de la vieja morbería por la Junta de Sanidad –también llamada Junta Inferior de Sanidad– y la Junta Superior de Sanidad como fruto de un conflicto entre los mercaderes, ligados a la antigua institución, y la nobleza y el estamento de ciudadanos que controlaban el Ayuntamiento de Palma. Es desde esta óptica de grupos sociales que en unas ocasiones se enfrentan y en otras colaboran desde la que deberíamos examinar también la evolución de las instituciones y el ejercicio del poder en el setecientos mallorquín, alejándonos de la visión del Decreto de Nueva Planta como un tótem inmutable a lo largo de la centuria. Dejando a un lado el tema del decreto, el panorama institucional existente tras 1715, con lo de viejo y de nuevo que contenía, marcaba un campo de juego lo suficientemente ancho en todos los aspectos (judicial, económico, también sanitario...) como para que los grupos sociales y los individuos con mayores responsabilidades de poder (mallorquines o exógenos) tuvieran una iniciativa que en ocasiones la interpretación que se ha hecho de la Nueva Planta viene a negar. El caso de la normativa y las instituciones y grupos sociales vinculados con la sanidad marítima es uno de ellos.

Tras el capítulo dedicado a los aspectos institucionales el autor nos presenta tres capítulos presididos por la cronología como hilo conductor: el referido a la peste de Marsella de 1720, el dedicado al período que media entre el fin de la peste de Marsella y la peste de Mesina

(1743) y el referido al largo período presidido por las noticias sobre la peste en Argelia y, en general, en el Norte de África (1752-1797). Cualquier modernista habrá advertido que el primero de ellos es el de mayor transcendencia. El impacto que ese episodio epidémico tuvo en su momento, el hecho de que afectara a un centro esencial en el comercio mediterráneo, pero también mundial habida cuenta del papel distribuidor de mercancías de Levante que tenía el puerto galo desde antiguo y, de forma más reciente, de coloniales americanos... fueron factores que provocaron que la peste de Marsella fuera tratada de forma muy especial y continua por gobiernos amigos y desafectos de los Borbones franceses. Como es bien conocido la situación afectaba de lleno a Mallorca, pues Marsella era uno de los puertos más frecuentados por los barcos isleños tanto por el importante consumo que allí se hacía del aceite mallorquín para su reexportación o empleo en usos industriales, como por el papel de suministrador de importaciones que Marsella tenía para la isla. Todo ello está perfectamente recogido en el inicio de ese capítulo cuarto, sin duda el más brillante, el más claramente analítico del libro, donde el autor conjuga todas las variables a tener en cuenta en una cuestión donde convergían tantos intereses y, a la vez, alternativas al comercio con Marsella (la opción italiana, el comercio directo con Levante y el Norte de África, el posible papel de intermediarios a realizar por los ingleses aposentados, no lo olvidemos, en Menorca, etc.). El autor realiza un muy buen análisis de la organización de la sanidad mallorquina ante la peste de Marsella, dejando claro el papel central del Ayuntamiento de Palma, que asumió -como es habitual en el XVIII- funciones más allá de su término y recordándonos como el tema de la prevención sanitaria no sólo se relaciona con el comercio, sino también con la defensa; no en vano se pone a disposición de fines sanitarios la red de torres de defensa y atalayas para impedir la llegada de embarcaciones sospechosas y se impone un sistema de vigilancia obligatoria a realizar por los vecinos de la isla, en una copia del sistema de defensa por tercios en el que las villas de interior debían socorrer, en este caso prestar sus servicios de vigilancia, a las de la costa. A este respecto el análisis de las medidas tomadas por el Marqués de Casa-Fuerte (la creación de 109 puestos de vigilancia a cubrir por los habitantes de la isla, de barcos de sanidad, el reparto de armas...) difícilmente podía ser más exhaustivo y claro. La visión general de la prevención sanitaria frente al peligro pestífero viene completada con el breve pero conciso análisis de números casos concretos de barcos llegados a la isla con la sospecha de haber tenido contacto con tierras, bajeles o productos contaminados, de manera que el examen de la normativa viene a enriquecerse con el análisis de buena parte de la praxis que se llevó a cabo.

Así, el rigor que se derivaba de la normativa se flexibilizaba en momentos en que era indispensable acudir a trigo importado, aunque fuese introducido de mano de sospechosos desde el punto de vista sanitario. Y es que como el mismo autor nos ilustra y como ocurría siempre en esos casos, el argumento de la posible infección servía para impedir el comercio con el adversario político-militar, lo que puede explicar la prohibición de importaciones de Menorca y Gibraltar, un brindis al sol si consideramos que en aquellas épocas la presencia inglesa en el Mediterráneo en su conjunto era no sólo importante sino irremplazable. Si algún reparo puede hacerse al análisis de las implicaciones políticas de las disposiciones preventivas en materia de sanidad es el de no relacionarlas con la situación de las relaciones hispano-galas. Recordemos como en ese mismo año de 1720 Felipe V se había visto obligado, por presión de una coalición en la que militaba Francia, a evacuar Cerdeña y Sicilia y a renunciar formalmente a sus pretensiones a la corona francesa. Desde

esta perspectiva no es casual, como recoge el autor, que a pesar de que las autoridades francesas decretaron el fin del contagio en otoño de 1722, la Corona Española no autorizó el restablecimiento de relaciones comerciales hasta Julio del año siguiente y aún en esa fecha las mercancías procedentes de puertos provenzales y del Languedoc debían someterse a cuarentena.

Concluye y demuestra el autor cómo la prevención sanitaria adoptada ante la peste de Marsella sería empleada en sus aspectos esenciales ante el resto de amenazas pestíferas que se darían a lo largo de dicha centuria. De ahí que los dos siguientes capítulos, los dedicados al período que media entre el fin de dichas medidas en 1723 y 1743 (peste de Mesina) y el consagrado a las amenazas de contagio procedentes de Argel durante toda la segunda mitad de siglo, sean más reducidos. Esos dos capítulos en nada desmerecen -sin embargo- al anterior, recogiendo numerosas noticias sobre viajes concretos, de manera que el lector puede detectar algunos de los flujos comerciales más importantes en que Mallorca se insertaba. No es cosa menor si tenemos en cuenta la dificultad de la reconstrucción de dichos flujos y de las balanzas comerciales mallorquinas durante la primera mitad del XVIII. De hecho el estudio del Dr. Cortés viene a demostrarnos cómo la información derivada de la prevención sanitaria (patentes de sanidad y demás) es una buena fuente para reconstruir, aunque no de forma cuantitativa, el comercio exterior insular. De especial interés a este respecto son las noticias sobre el comercio entre Mallorca y Mahón a pesar de la ocupación británica. En esas página se consigue trasladar al lector de forma clara la dialéctica entre la necesidad de evitar la llegada del contagio y la de proveer a la isla de trigo, lo que en algunas ocasiones llevó al relajamiento de las medidas preventivas. Este aspecto llega a su culmen en las relaciones con el Norte de África durante la segunda mitad de la centuria, momento en que -como indica el autor, aunque sería de desear una mayor reflexión sobre ello- la Monarquía Española intentó normalizar sus relaciones con el vecino del Sur por medio de la firma de diferentes tratados de contenido muy preferentemente comercial.

Tras los capítulos referidos a la evolución cronológica de la sanidad marítima, el autor opta -acertadamente- por abordar temas concretos que denotan su concepción global y profunda del tema: la financiación de las medidas de prevención, la problemática derivada de la habilitación del puerto de Alcudia, el contrabando como forma también de poner en peligro la sanidad de la isla y la medidas preventivas tomadas ante la llegada de cautivos cristianos rescatados del Norte de África. Desde el primero de esos puntos de vista el autor indica el uso de tallas para la financiación de las medidas adoptadas, pero también el papel de la Universal Consignación para avanzar el dinero rápidamente. Una institución, la Universal Consignación, que pide un estudio monográfico sobre su funcionamiento y no sólo sobre sus aspectos fundacionales y normativos.

En definitiva un libro, serio, bien documentado, fruto de una concepción global de los diversos aspectos que componen un tema nada fácil. Animamos al autor a dar una mayor divulgación a éste y, es de esperar, a futuros trabajos.

DEYÁ BAUZÁ, M.; SALAS VIVES, P.; CARO BLANCO, F.:
De la beneficència a l'estat del benestar. Història dels serveis socials a Mallorca (s. XVI-XX),
 PASCUAL, A. (coord.), Palma, 2011, 269 p.

Antònia Morey Tous

Universitat de les Illes Balears

En un context en què les retallades pressupostàries són constats i en el qual "l'estat del benestar" s'està erosionant, la publicació d'un llibre com aquest resulta del tot oportuna. La crisi econòmica està en la base de l'augment del nombre de persones i famílies amb dificultats econòmiques o amb risc d'exclusió social, de l'increment del col·lectiu de persones amb necessitats i de la reflexió constant sobre la manera d'encarar la "pobresa" o la "nova pobresa", les desigualtats, la dependència, etc. Per això, qualsevol estudi sobre aspectes relacionats amb aquesta problemàtica mereix una especial consideració. I, si se'm permet, encara més quan es tracta, com en el cas que ens ocupa, de treballs que aborden la problemàtica dels serveis socials a la nostra comunitat des d'una perspectiva històrica. Penso, realment, que pocs exercicis poden resultar més alligonadors per a la correcta valoració de les millores socials i econòmiques que aquells que les aborden des d'aquesta perspectiva. Tot i que el curs de la història està inexorablement marcat per avanços i retrocessos i que en matèria de benestar social queda encara un llarg camí per recórrer, des del segle XVI fins a l'actualitat el progrés ha estat inqüestionable.

Malgrat que unes conjuntures hagin estat molt millors que les altres, el recorregut ha estat força positiu. I, això, penso que és una de les principals conclusions, si es vol molt general, a la que permet arribar el llibre que comentem. La perspectiva històrica mostra la importància que té en l'àmbit dels serveis socials avançar i adequar les prestacions a les exigències de les distintes conjuntures. Tot i que només fos per evitar la confrontació social, fins i tot durant l'Antic Règim, els governants eren conscients de la importància de destinar recursos als més desfavorits. Així mateix, durant tot el segle XIX i bona part del XX, en conjuntures econòmiques difícils els polítics feren un sobre esforç. Així doncs, encara que només sigui per comprovar que històricament ha costat molt arribar a "l'estat del benestar", la lectura d'un llibre que convida a la reflexió en un context econòmic i social tan complex com l'actual, resulta força enriquidora tant pels professionals de la matèria i els polítics com pels estudiosos i el públic en general.

Des del punt de vista de la seva presentació, aquesta obra reuneix una doble virtut que no sempre conjuguen les publicacions de caire científic. Per un costat, el rigor acadèmic i documental, cosa que per altra banda no sorprèn pel fet d'estar organitzada en tres capítols diferents a càrrec d'especialistes sobre els distintes períodes tractats. I, per altra banda, una acurada selecció d'imatges, moltes inèdites i totes elles d'una qualitat excel·lent, que complementen i gairebé il·lustren per si mateixes la història dels serveis socials a Mallorca. Un encert que s'ha d'atribuir, sense cap mena de dubte, al fet que tant la selecció de les fotografies com la realització de les mateixes, hagi estat a cura de dos grans professionals: Aina Pascual, una investigadora de l'àmbit de la història de l'art, que gaudeix a més d'una

llarga experiència en el camp de l'edició i D. G. Murray, fotògraf professional i expert en la publicació de llibres il·lustrats. Així doncs, a més de l'oportunitat del tema d'anàlisi i del fet més que "simbòlic" que la publicació fos promoguda per una de les màximes institucions illenques en l'àmbit dels serveis socials (l'Institut Mallorquí d'Assistència Social dependent del Departament de Benestar Social del Consell de Mallorca, aleshores a càrrec del conseller Jaume Garau), un altre fet remarcable és que els autors de cada una de les parts del llibre són experts sobre el període que tracten. L'estudi es presenta en tres parts ben definides:

-L'assistència social a Mallorca durant l'Antic Règim (segles XVI- XVIII), a càrrec de Miquel Deyá, especialista en Història Moderna i gran coneixedor de les institucions socials i polítiques del període.

-La beneficència i l'assistència social a Mallorca en el marc de l'Estat Liberal (1820-1930), a cura de Pere Salas, un excel·lent coneixedor dels orígens de l'Estat del Benestar.

-El segle XX: un gran trajecte des de la beneficència al benestar social, a càrrec de Fernanda Caro; a l'actualitat professora del Departament de Filosofia i Treball Social de la UIB i durant anys al cap davant d'institucions amb competències en matèria d'afers socials.

En la primera part Miquel Deyá, a més d'ocupar-se de forma rigorosa de les primeres institucions assistencials illenques (l'Hospital General, la Casa de la Misericòrdia, La Casa de la Pietat i els antics hospitals ubicats a algunes viles de Mallorca) i de l'àmbit al que pertanyien, les insereix dins el sistema de valors propi de l'època. Aquest, com ell mateix insisteix en més d'una ocasió, estava fonamentat en els privilegis i les exempcions a col·lectius concrets i no en els drets a les persones, raó per la qual el que aleshores es considerava "normal" era la desigualtat i no la igualtat. L'autor posa així mateix de relleu les característiques socials, econòmiques i polítiques del moment, un rerefons imprescindible per a entendre el comportament de les institucions i els particulars envers dels col·lectius més desvalguts. Insisteix en aspectes que a l'època tenien una especial rellevància per tal de considerar el tipus d'assistència que es podia dispensar i la institució que ho havia de fer; tot i que aleshores les competències d'unes i altres no sempre eren clares. A l'hora d'exercir la beneficència es prenién sobretot en consideració l'edat, l'estat de salut, la pobresa absoluta o relativa i la disposició o no que tenien els desvalguts cap al treball.

Una especial menció mereix l'apartat dedicat per Miquel Deyá al tipus d'assistència social dispensada per les organitzacions gremials als seus membres. Un món que l'autor domina força bé atès que molts dels seus treballs de recerca s'han centrat en l'estudi de la manufactura; fonamentalment en les activitats desenvolupades pels artesans agremiats, els quals representaven una lògica col·lectiva i, a més de perseguir objectius merament econòmics, es comprometien en determinants casos (a través de les seves ordinacions) a ajudar a aquells membres o als seus familiars (orfes i vídues, fonamentalment) que per circumstàncies diverses podien passar per moments difícils. El seu estudi abraça fins el darrer terç del segle XVIII, quan arran dels postulats del Reformisme Il·lustrat s'introdueixen algunes modificacions; la majoria encaminades a "netejar" els carrers de la ciutat i els pobles de pobres i desenfeinats i ensenyar-los un ofici profitós que contribuís a incrementar la producció del país. D'aquest darrer període destaca, així mateix, l'interès del Govern per conèixer de la forma més completa possible el número de "persones necessitades" que hi havia als distints indrets d'Espanya (i per suposat a Mallorca) i els organismes que en cada

cas en tenien cura. Un interès, que tot i que encara no permet parlar d'una nova forma d'entendre l'assistència social, sí que denota una nova preocupació que amb el temps esdevindrà cabdal: abans d'intervenir cal conèixer exactament la realitat sobre la que s'ha d'actuar, els mitjans amb els quals es compta i si és o no necessari establir-ne de nous. En definitiva, cal comptar amb tota una sèrie d'estudis previs que si bé en l'actualitat gairebé ningú no posa en dubte la seva importància, cal si més no reconèixer que en aquest camp, de la mateixa manera que en tot el que envolta els orígens de l'estadística oficial a Espanya, els il·lustrats foren capdavanters.

En el segon capítol del llibre l'historiador Pere Salas aborda el tema dels serveis socials durant el període de formació i consolidació de l'Estat Liberal. Un espai cronològic que abraça un poc més d'un segle – des del Trienni Liberal (1820-23) fins a la instauració de la Segona República (1931) – i que l'autor insereix dins el context espanyol i europeu. Des del punt de vista social i polític, és una “centúria” molt rica en iniciatives legislatives i, encara que com succeeix amb molts d'altres àmbits, es produeixen continus avanços i retrocessos, en conjunt es donen passes molt importants. Progressivament es deixa endarrera la “beneficència” com a via pràcticament única per encarar les desigualtats socials i l'Estat assumeix (a través d'organismes públics amb una dotació pressupostària cada cop major) el control de l'assistència social. El camí, com dèiem, és llarg i passa per distintes etapes que l'autor subdivideix fonamentalment en dues, alhora que suggereix la idoneïtat de reflexionar sobre algunes mesures preses durant el primer terç del segle XX com el preludi de la nova etapa que s'inaugura a Espanya a partir de la proclamació de la Segona República.

Durant la primera etapa, considerada de formació de l'estat liberal espanyol (1820-1849), es publica, encara que no sempre resulta fàcil d'aplicar, la primera Llei general de beneficència (23/02/1822). Aquesta normativa presenta dues grans novetats; d'una banda fa recaure el pes de la gestió de l'assistència social sobre els ajuntaments i les Juntes de Beneficència i, per altre costat, rebutja frontalment la caritat privada i, fonamentalment, la intervenció en aquest àmbit de l'Església Catòlica, cosa que per altra banda no sorprèn si recordem que aquest és un període caracteritzat per les pèssimes relacions entre l'Església i l'Estat. Es suprimeixen, per exemple, determinats ordres religiosos i es desamortitzen les propietats eclesiàstiques. En qualsevol cas, amb el temps, aquesta confrontació s'atenua i l'Església torna a cobrar protagonisme. Així mateix, l'Estat recupera i utilitza, encara que “modificades”, algunes institucions característiques de l'Antic Règim: els hospicis, els hospitals i les cases de maternitat; entre d'altres. D'aquí, precisament, que l'autor dediqui una especial atenció a l'anàlisi d'algunes d'aquestes institucions: la Casa de Misericòrdia, La Inclusa i l'Hospital General; per citar només les principals.

La segona etapa (1849/52-1903/1930) s'inicia a principis dels anys quaranta amb la derrota definitiva del carlisme i amb la publicació de nombroses mesures que afecten a àmbits molt diversos i permeten la consolidació del nou Estat. En matèria d'assistència social diversos fets simbolitzen, segons l'autor, el naixement d'aquesta nova etapa: la publicació el 1849 de la segona Llei de beneficència, la firma el 1851 del Concordat entre la Santa Seu i l'Estat i la promulgació el 1852 de la instrucció que havia de servir per fer efectiva la nova Llei de beneficència. Aquest període és, per la seva transcendència, objecte d'una major atenció i l'autor l'aborda prenent en consideració els principals protagonistes de l'acció social. D'una banda la Diputació Provincial, aleshores, per dir-ho d'alguna manera, la “institució estrella”

i la responsable última d'organismes que tenien cura dels principals col·lectius necessitats: l'Hospital General, la Casa d'Expòsits i la Casa de la Misericòrdia. Durant aquest període, com demostra l'autor a partir de l'anàlisi dels seus pressuposts i altres documents públics, es renova internament i, com il·lustra l'abundosa documentació gràfica recollida en el llibre, es també objecte d'una gran reforma arquitectònica. Amb tot, l'autor no es limita a sistematitzar les dades "oficials" sobre aquestes organismes, sinó que les llegeix tenint en compte aspectes socials i econòmics molt diversos: mèdics, sanitaris, demogràfics, etc. Aquests indicadors corroboren, com ja havia posat de manifest l'autor en treballs anteriors, que les Balears van ésser una de les primeres províncies espanyoles a evolucionar cap el nou règim demogràfic, la qual cosa també es pot deduir quan s'analitzen, per exemple, les dades relatives a La Inclusa, la institució responsable d'atendre les necessitats dels infants abandonats.

En qualsevol cas, no serà fins a principis del segle XX quan a Espanya a en general i a les Balears, en particular es començaran a donar canvis en el camp de l'assistència social que es perllongaran fins a l'adveniment de la Segona República. En part gràcies al naixement de la primera legislació d'associacions de finals del segle XIX i, fonamentalment, arran de la creació el 1903 de l'Institut de Reformes Socials i de la posterior aparició de les assegurances socials. En aquest sentit, resulten de gran interès les nombroses associacions, tant laiques com catòliques, sorgides amb la intenció de promoure el benestar de les classes treballadores i evitar la seva pauperització. Si bé, com subratlla P. Salas, presentaven dues limitacions que cal no perdre de vista. D'una banda, la seva escassa capacitat financera i, de l'altra, el seu caràcter voluntari; la qual cosa significava, en la pràctica, que només atenien els seus afiliats i no tota la ciutadania. Per això, els sectors krausistes (cada cop amb més influència en el Govern Central) no dubtaren a impulsar el que ells mateixos denominaven una "veritable" previsió social. D'aquí, per exemple, la creació el 1903 de l'Institut de Reformes Socials i el naixement el 1908 de l'Institut Nacional de Previsió que gestiona, entre altres coses, l'elaboració de les primeres normes de previsió i assistència social. Per exemple, la posada en funcionament d'un sistema d'assegurances per a la vellesa i, cap el 1919, un retir obrer que entrà en vigor el 1921 i que garantia una pensió d'una pesseta diària als assalariats. Una quantitat que, malgrat la seva migradesa, suposà un avanç respecte al que rebien altres col·lectius. Sense anar més lluny els pagesos, un col·lectiu que al voltant de 1930 suposava al voltant del 70% de la població illenca i que la Llei, de la mateixa manera que a tots aquells que tenien menys de quaranta cinc anys en el moment de la seva publicació, exclouïa de poder percebre un subsidi de vellesa. En fi, una injustícia històrica més d'entre les moltes que tradicionalment han hagut de patir, i encara avui pateixen, els petits pagesos mallorquins. De tota manera, durant el primer terç del segle XX els avenços en matèria social no es limitaren només als subsidis de vellesa. S'abordà, entre d'altres, el tema de la reducció de la jornada laboral, els accidents en el treball i la protecció de la infància. I, a partir del 15 d'octubre de 1923 es posà en marxa, fins i tot, una assegurança per a la maternitat. Un mesura un altre cop restringida però sens dubte un precedent més a tenir en compte en l'evolució des de la beneficència al benestar social.

El llarg trajecte des de la beneficència al benestar social és el títol que dona Fernanda Caro al seu treball. Un camí, sens dubte, complicat de resumir tant pel llarg període de temps que contempla, des de la Segona República fins a l'actualitat, com per les nombroses

iniciatives i institucions que es veu obligada a referenciar. Malgrat tot, el gran esforç fet per l'autora es veu compensat per la visió de conjunt que aconsegueix transmetre al lector i per les fites que reivindica. Per exemple, l'avanç de les reformes socials dutes a terme durant la Segona República (1931-1939) i, d'una manera especial, l'activitat desenvolupada per Emili Darder i Cànaves, primer des de la Comissió de Cultura, Foment, Beneficència i Sanitat de la Diputació Provincial i, posteriorment, com a batlle de Palma: obertura de dispensaris, escoles municipals, guarderies, realització de plans de prevenció a partir d'estudis demogràfics, socials i econòmics previs, etc. En definitiva, una visió moderna dels serveis socials que no es tornà a recuperar fins a l'arribada de la democràcia, ja que en temes socials el franquisme suposà el truncament dels projectes engegats pels republicans i el retard de la implantació de l'estat del benestar. Aquest, com explica l'autora, a gairebé tota l'Europa industrialitzada (en part per la influència de l'Informe Beveridge (1942) i en part per l'expansió del keynesianisme), cobra força després de la Segona Guerra Mundial. A Espanya, en canvi, tot i els avanços en matèria de seguretat social fets durant el franquisme, la creació de l'estructura de l'estat del benestar pròpiament dit s'endarrereix fins a principis dels anys vuitanta, quan finalment es comencen a superar els conceptes anteriors de caritat i beneficència i es posen les bases generals d'actuació de les distintes administracions. Una menció especial mereix, en aquest context, com recorda l'autora en parlar de l'Ajuntament de Palma, la iniciativa duta a terme des de la Comissió de Cultura, Oci, Joventut i Serveis Socials presidida per Nicolau Llaneras de crear el 17 de juliol de 1985 la regidoria delegada de Serveis Socials presidida per una treballadora social. No obstant, Fernanda Caro estudia també les propostes de les distintes administracions: el Consell de Mallorca, la labor dels principals municipis de l'illa, l'acció social del Govern de la Comunitat Autònoma de les Illes Balears, les iniciatives desenvolupades per organitzacions no governamentals; en particular l'Església Catòlica, etc. I, això, tant durant els anys de la transició democràtica com des de principis dels anys noranta fins a l'actualitat.

En el decurs del recorregut es posen de manifest, com no podia ésser d'altra manera, els avanços i els retrocessos en matèria de benestar social i queda palès que la política del fer i desfer ha estat també una constant en aquesta matèria. Molt sovint l'autora no pot evitar escriure des de la perspectiva de l'activisme social, ja que des de distintes institucions ella mateixa ha participat amb algunes de les iniciatives que comenta i, com és lògic, també es lamenta d'alguns dels retrocessos pels quals ella mateixa s'ha "mobilitzat". En qualsevol cas, el punt de vista d'una persona que ha fet part de la història dels serveis socials a Mallorca resulta forta enriquidor i, sovint, té la virtut, fins i tot, de remoure la consciència del lector envers del comportament d'algunes institucions que en un moment tan complicat com l'actual semblen oblidar-se del llarg camí que ha estat necessari recórrer per avançar des de la beneficència i la caritat fins a l'estat social.